

Σύγκριση

Τόμ. 22 (2012)

Η μεταφραστική γραφή ως ανάμνηση και το παράδειγμα των ομηρικών κειμένων.

Γιώργος Βάρσος

doi: [10.12681/comparison.28](https://doi.org/10.12681/comparison.28)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βάρσος Γ. (2012). Η μεταφραστική γραφή ως ανάμνηση και το παράδειγμα των ομηρικών κειμένων. *Σύγκριση*, 22, 7-20. <https://doi.org/10.12681/comparison.28>

Η μεταφραστική γραφή ως ανάμνηση και
το παράδειγμα των ομηρικών κειμένων.

Σε ποιο βαθμό θα μπορούσε η μεταφραστική γραφή να συνδεθεί θεωρητικά με διεργασίες μνήμης και τι σημασία θα είχε μια τέτοια θεώρηση για τη συγκριτική μελέτη μεταφράσεων παλαιών κειμένων;¹ Με σκοπό τη διερεύνηση των όρων του ερωτήματος αυτού, θα συζητήσω αρχικά ορισμένες θεωρητικές διαστάσεις των εννοιών της μνήμης και της μετάφρασης, για να στραφώ μετά, πολύ σύντομα, στο παράδειγμα των ομηρικών επών και των μεταφράσεών τους σε νεώτερες ευρωπαϊκές γλώσσες.²

Η ίδια η έννοια της γραφής συνδέεται αναπότρεπτα με την ιδέα της μνήμης. Κάθε σχετική συζήτηση είναι σηματοδοτημένη από την αιγιματική διάκριση που δίνει το έναυσμα στην πλατωνική κριτική της γραφής στον *Φαίδρο*: «οὔκουν μνήμης ἀλλὰ ὑπομνήσεως φάρμακον [...]».³ Ζητούμενο της μνήμης, σε αντιδιαστολή με την υπόμνηση, θα μπορούσε να θεωρηθεί μια ιδιαίτερη σχέση με στοιχεία που τοποθετούνται στο παρελθόν, σχέση που δεν περιορίζεται στη δυνατότητα συντήρησης ή επανάληψής τους. Τον χαρακτήρα της σχέσης αυτής θα μπορούσαμε να προσδιορίσουμε ακριβέστερα ξεχωρίζοντάς την και από δύο άλλες μορφές σχέσης με το παρελθόν: εκείνης που θέλει να είναι απόρροια συγκροτημένης και θετικής γνώσης και εκείνης που εμφανίζεται ως ενέργημα ανέλεγκτης φαντασίας. Έστω ότι διαβάζω ένα γράμμα παλιό: αλλιώς το βλέπω όταν το χρησιμοποιώ ως έρεισμα, για να σχηματίσω μια αντικειμενική εικόνα του πώς είχαν στην εποχή τους ορισμένα πρόσωπα ή πράγματα· αλλιώς, όταν το αφήνω να με παρασύρει σε σκέψεις για το πώς αυτά τα πράγματα θα ήθελαν ή θα μπορούσαν να είναι· αλλιώς, τέλος, όταν στηρίζομαι σε αυτό για να θυμηθώ το παρελθόν μου, δηλαδή να συνδέσω το παρόν μου με ένα στοιχείο της υπόστασής μου, όπως αυτή έχει σχηματιστεί στο πέρασμα του χρόνου – με ένα στοιχείο της ιστορίας μου. Ποιο το είδος της δουλειάς που απαιτείται, για να εκφραστεί η ιδιαιτερότητα της σχέσης μνήμης σε έργο γραφής; Και αν η σχέση της μετάφρασης με το πρωτότυπο είναι, ως έναν τουλάχιστον βαθμό ή σε ορισμένες έστω περιπτώσεις, σχέση μνήμης, τίνας ανάμνηση είναι η μεταφραστική γραφή και πώς ακριβώς τη σηματοδύει ο αναμνηστικός της χαρακτήρας; Πώς συνδέεται η σχέση αυτή με το κρίσιμο ζήτημα της λεγόμενης πολιτισμικής ή ιστορικής μνήμης;

Ένας τρόπος σύνδεσης της μετάφρασης με τις έννοιες της μνήμης και της ιστορίας είναι εκείνος που μας προτείνει ο Βάλτερ Μπένγιαμιν στο δοκίμιό του για το πόνημα του μεταφραστή. Στην αρχή του δοκιμίου του, ο Μπένγιαμιν αναφέρεται στο μεταφράσιμο

ενός λογοτεχνικού έργου ως χαρακτηριστικό της ουσίας του: το λογοτέχνημα επιβιώνει κυριολεκτικά «μετά θάνατον», αναπτύσσοντας την υπόστασή του στο χρόνο μέσω των μεταφράσεων ως ιστορικά προσδιορισμένων μορφών του. Η μεταφραστική σχέση που καλλιεργείται με τον τρόπο αυτόν είναι ανάλογη με σχέση μνήμης: το σημαντικό έργο είναι μεταφράσιμο, ακόμα και αν δεν έχει ακόμα μεταφραστεί, όπως περίπου «θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για μία αξέχαστη ζωή είτε μιαν αξέχαστη στιγμή και αν ακόμη όλοι οι άνθρωποι την είχαν ξεχάσει».⁴ Το δοκίμιο του Μπένγιαμιν εξηγεί γιατί και πώς ακριβώς, υπό την οπτική αυτή, η μετάφραση γίνεται μοχλός δημιουργίας και ανάπτυξης καίριων σχέσεων σύνδεσης μεταξύ του μεταφραστικού παρόντος και του παρελθόντος του πρωτοτύπου –και μάλιστα υπερβαίνοντας το περιορισμένο πλαίσιο του βίου και της συνείδησης του μεταφραστή και των αναγνωστών του. Η έννοια, όμως, της μνήμης παραμένει σημαντική στον Μπένγιαμιν και όταν, σε ύστερη φάση των ερευνών του, καλλιεργεί την τεταμένη σχέση του με τον μαρξιστικό υλισμό και οξύνει την κριτική του απέναντι τόσο στον αισθητισμό όσο και στον ιστορικισμό της δυτικής νεωτερικότητας. Μεγάλο σχετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει το δοκίμιο του για τον Μπωντλαίρ, όπου υπογραμμίζεται η διάκριση ανάμεσα στο νεώτερο «βίωμα» (Erlebnis) και σε μια εντατικότερη μορφή «εμπειρίας» (Erfahrung), της οποίας τον μαρασμό ή την καταστροφή επιφέρει η νεωτερικότητα.⁵ Πρόκειται για δύο διαφορετικούς τρόπους κατασταλάγματος της ζωής και συμπύκνωσης του ιστορικού δυναμικού της. Ο καθένας τους συνδέεται με ιδιαίτερες διεργασίες μνήμης, η δε λογοτεχνική γραφή, στην ιστορική της εξέλιξη, μετέχει στις διεργασίες αυτές διαχειριζόμενη και τη διαρκή μεταξύ τους ένταση. Έργα όπως αυτά του Μπωντλαίρ, αλλά και του Προυστ, συνιστούν απόπειρες να διαμορφωθεί και να διασωθεί μια «εμπειρία» του νεώτερου ανθρώπινου υποκειμένου, με τρόπο που να επιτρέπει τη δραστική ανάμνηση και ιστορική της λειτουργία.

Ο Μπένγιαμιν μας δίνει έτσι στοιχεία μιας προβληματικής περί μνήμης και γραφής, της οποίας το θεωρητικό υπόβαθρο και πολλές επιμέρους πλευρές μένουν να δοκιμαστούν. Γόνιμο έρεισμα ενός τέτοιου ελέγχου μπορεί να γίνει, πιστεύω, μία κάπως αναπάντεχη φιλοσοφική αναφορά που μας προτείνεται στο ίδιο περί Μπωντλαίρ δοκίμιο με ρητές επιφυλάξεις –πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα των γεφυρών που ο Μπένγιαμιν στήνει και ξεστήνει εκεί όπου η συμβατική ιστορία των ιδεών βλέπει μόνο ιδεολογικά χάσματα. Μιλώ για το *Υλη και μνήμη*⁶ του Μπερξόν, το οποίο ο Μπένγιαμιν αναφέρει ως «απολύτως εξέχον μνημείο»⁷ νεώτερου προβληματισμού περί εμπειρίας και μνήμης. Σημαντικότερη εδώ είναι η ιδέα του αυθύπαρκτου του παρελθόντος. Ο Μπερξόν μας καλεί να αναγνωρίσουμε τρόπους ύπαρξης άλλους από τους τρέχοντες και, ειδικότερα, τον τρόπο ενός παρελθόντος που εμμένει, όχι επειδή αφήνει ίχνη προς ανάμνησιν αποθηκευμένα στο μυαλό των ανθρώπων, αλλά επειδή δύναται να «συντηρείται από μόνο του [par lui-même se conserver]», και μάλιστα έτσι, ώστε να μας επιτρέπεται να μιλάμε

για μια «επιβίωση του παρελθόντος καθαυτού [survivance en soi du passé]». ⁸ Η επιβίωση αυτή τοποθετείται σε μια διάσταση χρονικής διάρκειας, η οποία διατρέχει την κάθε πραγματικότητα προσδίδοντάς της τόσο τον χαρακτήρα του φυγαλέου παρόντος όσο και την προοπτική του παρελθόντος. Το παρελθόν παίρνει τη μορφή εικόνας της μνήμης, όταν ο ανθρώπινος νους στρέφεται προς το πεδίο της αυθυπαρξίας του και επιχειρεί να το συνδέσει με την τρέχουσα πραγματικότητα και τις παραστάσεις της. Πολύ εύστοχα, ο Ντελέζ στο βιβλίο του περί Μπερζόν μιλά περί οντολογικού άλματος. Εννοεί υιοθέτηση μιας οπτικής, η οποία υπερβαίνει, αν δεν αναιρεί, τα σχήματα και τις κατηγορίες τόσο της ψυχολογίας όσο και της χρονολογικά οργανωμένης ιστορίας:

Υπάρχει λοιπόν ένα 'εν γένει παρελθόν' που δεν είναι το ιδιαίτερο παρελθόν της μιας ή της άλλης στιγμής του παρόντος, παρά είναι σαν στοιχείο οντολογικό, σαν αέναο και διαχρονικό παρελθόν, που μόνο χάρη σ' αυτό 'περνά' το οιοδήποτε παρόν. Αυτό το εν γένει παρελθόν είναι και η προϋπόθεση όλων των παρελθόντων. Καθώς λέει ο Μπερζόν, τοποθετούμαστε εκ προοιμίου στο εν γένει παρελθόν: περιγράφει έτσι αυτό που άλλο δεν είναι από άλμα στην οντολογία. Πηδάμε στην κυριολεξία μέσα στο είναι, στο είναι καθαυτό, το καθαυτό είναι του παρελθόντος. Πρόκειται για έξοδο από την ψυχολογία, για μια Μνήμη αιώνια ή οντολογική. ⁹

Αλλά και στο έργο του Μπένγιαμιν επιμένει η γενικότερη ιδέα μιας διάστασης ιστορικότητας που να υπερβαίνει το χωροχρονικό συνεχές όπου μας τοποθετεί ο νεώτερος ιστορικισμός. Στο δοκίμιο περί μετάφρασης η επιβίωση του λογοτεχνικού έργου προϋποθέτει, αλλά και διαπερνά τους ιστορικά προσδιορισμένους όρους δημιουργίας και μετάφρασής του. Στο δοκίμιο περί Μπωντλαίρ η τοποθέτηση στον άξονα του χρόνου χαρακτηρίζεται «κορυφαίο επίτευγμα της σκέψης», αλλά θεωρείται και στοιχείο του νεωτερικού βιώματος, το οποίο «αποδίδει στο συμβάν, εις βάρος της ακεραιότητας του περιεχομένου του, ένα ακριβές χρονικό σημείο στη συνείδηση». ¹⁰ Και στις σημειώσεις του *Passagen-Werk* η αντιδιαστολή παρελθόντος και παρόντος ελέγχεται από μια διαλεκτική προσέγγιση των σχέσεων ανάμεσα στο «τώρα» και στο «τετελεσμένο» ως εικόνων, οι αναλαμπές των οποίων, μπορούμε να υποθέσουμε, αφορούν δραστικότερα στην ακεραιότητα των συμβάντων:

Δεν ισχύει ότι το παρελθόν φωτίζει το παρόν ούτε ότι το παρόν φωτίζει το παρελθόν· η εικόνα [Bild] είναι μάλλον αυτό στο οποίο συναπαντώνται το τετελεσμένο [Gewesene] και το τώρα [Jetzt], σε αναλαμπή αστερισμού. Με άλλα λόγια: εικόνα είναι η διαλεκτική εν στάσει. Καθότι η σχέση μεταξύ παρελθόντος και παρόντος είναι σχέση απλώς χρονική, ενώ εκείνη μεταξύ του τετελεσμένου και του τώρα είναι σχέση διαλεκτική: η φύση της δεν είναι χρονική, παρά εικονιστική [bildlicher]. ¹¹

Η έννοια της εικόνας («image») έχει κρίσιμη σημασία και στο *Matière et mémoire*, όπου ο Μπερζόν την απομακρύνει από την έννοια της νοερής αναπαράστασης και τη συναρτά περισσότερο με εκείνη της ύλης –ή μάλλον τη χρησιμοποιεί ως όχημα για την αναίρεση της παραδοσιακής αντιδιαστολής πνεύματος και ύλης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει για

μας το πώς ο Μπερζόν παρουσιάζει τις διεργασίες σχηματισμού εικόνων μνήμης. Πρωταρχικής σημασίας είναι η στροφή του νου προς αυτό καθαυτό το πεδίο της διάρκειας, όπου εδρεύει η «καθαρή ανάμνηση [pur souvenir]». Στο πεδίο που διανοίγεται έτσι αναπτύσσεται η επίπονη συγκρότηση «αναμνήσεων-εικόνων [souvenir - image]», οι οποίες προσλαμβάνουν μορφή ανάλογη με εκείνη των παραστάσεων της τρέχουσας αντίληψης, οπότε και μπορούν να συγκριθούν, αλλά και να συνδεθούν με αυτές. Στο παρακάτω χωρίο εντυπωσιάζει τόσο η ιδέα της προϋπόθεσης μιας πρώτης, σχεδόν βίαιης απόσπασης από το παρόν όσο και εκείνη της βαθμιαίας ανασυγκρότησης της αναμνηστικής εικόνας:

Έρχεται πάλι στο νου μας μία ανάμνηση, ανακαλούμε μία περίοδο της ιστορίας μας; Έχουμε, στην περίπτωση αυτή, επίγνωση μιας δραστηριότητας *sui generis* μέσω της οποίας αποσπώμαστε από το παρόν [nous nous détachons du présent] για να τοποθετηθούμε εκ προοιμίου [se situer d'emblée] μέσα στο εν γένει παρελθόν, ύστερα σε κάποια συγκεκριμένη περιοχή του: ψηλαφητά, όπως περίπου με την εστίαση μιας φωτογραφικής μηχανής. Μα η ανάμνηση είναι ακόμη δύναμη: έχουμε απλώς υιοθετήσει τη διάθεση που θα μας επιτρέψει να την προσλάβουμε. Βαθμιαία, η ανάμνηση αναφαίνεται σαν κάτι το νεφελώδες που συμπυκνώνεται· από δύναμη περνά σε κατάσταση ενεργή· και όσο σχηματίζονται τα περιγράμματά της και χρωματίζεται η επιφάνειά της, τείνει να μιμηθεί την αντίληψη. Παραμένει όμως δεμένη βαθύρριζα με το παρελθόν και αν, ακόμα και όταν έχει πια γίνει πραγματικότητα, δεν ανακαλούσε ακόμα την πρωτογενή της φύση του δύναμει, αν δεν ήταν, όχι μόνο παρούσα κατάσταση αλλά συνάμα κάτι που διαπερνά το παρόν, ποτέ δεν θα την αναγνωρίζαμε ως ανάμνηση.¹²

Το δεύτερο μισό του *Ύλη και μνήμη* (κεφ. III και IV) είναι διεξοδική και συστηματική παρουσίαση των διεργασιών και μηχανισμών μέσω των οποίων το παρελθόν «ανθεί σε εικόνα παρούσα, αναφαινόμενο από τα σκότη στο φως της μέρας».¹³ Πρόκειται για δι-αρκή ταλάντωση ανάμεσα στο όνειρο (με το ανεξέλεγκτο της καθαρής φαντασίας) και το παιχνίδι (με τους κανόνες και τους αυτοματισμούς της προσαρμογής σε δεσμευτικά δεδομένα).¹⁴ Οι τρόποι της δεν είναι αυτοί της συστηματικής μορφοποίησης με βάση τον συνειδητό σχεδιασμό ή τη βούληση, παρά εκείνοι των «απότομων αναλαμπών [éclaircs brusques]». ¹⁵ Τα προϊόντα της είναι εικόνες «ουσιωδώς φευγαλέες, [που] δεν υλοποιούνται παρά τυχαία, καθώς τις έλκει το ακριβές συμβεβηκός της σωματικής μας ροπής ή καθώς το απροσδιόριστο της στάσης μας αφήνει ελεύθερο το πεδίο για την άστατη ορμή των εκδηλώσεών τους».¹⁶ Η όλη διαδικασία, τέλος, συντίθεται από στιγμές ή διεργασίες έντασης και εστίασης, κατά τις οποίες μηχανισμοί «μετατόπισης», «μεταστροφής» ή «σύσπασσης» υλοποιούν αλληπάλληλες «επαναλήψεις» ή και «δοκιμές» της ολότητας ενός παρελθόντος,¹⁷ η επιβίωση του οποίου αναμετριέται με τις ανάγκες και τους όρους ή περιορισμούς συγκεκριμένων συνθηκών παροντικής δράσης.

Επέμεινα στις παραπάνω εκφράσεις, γιατί θυμίζουν τα πολύ γνωστά πλέον σχήματα με τα οποία και ο Μπένγιαμιν προσπαθεί να ορίσει αυτό που αντιλαμβάνεται ως δραστικά κριτικές ή και ενδεχομένως ανατρεπτικές εικόνες ιστορικών σχέσεων: τους «αστερισμούς»

καθώς συνιστούν τα φαινόμενα που συνθέτουν την ιδέα ενός έργου τέχνης ή λογοτεχνήματος, τη δομή της ιδέας αυτής ως «μονάδας» που περικλείει το σύνολο της ανθρώπινης ιστορικής κατάστασης, τις «αναλαμπές» που δίνει η συνάρθρωση του τετελεσμένου με το τώρα στο πλαίσιο των διαλεκτικών εικόνων, τα ερείπια στα πόδια του «αγγέλου της ιστορίας», καθώς τον τραβά η πνοή της προόδου στο μέλλον που αρνείται να κοιτάξει. Πρότασή μου είναι ότι η προβληματική αυτή μπορεί, επιπλέον, να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε σαφέστερα και τις μεταφραστικές σχέσεις ως σχέσεις μνήμης, όπως μας υποδεικνύει ο Μπένγιαμιν στο δοκίμιο όπου ήδη αναφερθήκαμε.¹⁸ Το πρωτότυπο και η γλώσσα του, ιδίως όταν πρόκειται για παλαιά λογοτεχνικά κείμενα, ενδέχεται να ανακαλούνται στο παρόν της μετάφρασης και της δικής της γλώσσας μέσα από διεργασίες πολύ ανάλογες εκείνων που οδηγούν από το μάλλον άμορφο πεδίο του εμμένοντος παρελθόντος και της καθαρής του ανάμνησης σε συγκεκριμένες εικόνες μνήμης.¹⁹ Η προσέγγιση αυτή θα παρείχε σημαντικό έρεισμα στην κριτική των κοινότοπων διλημάτων που κατατράχουν τόσο τη θεωρία όσο και την πράξη της μετάφρασης, ιδίως μάλιστα παλαιών λογοτεχνικών κειμένων. Αναφέρομαι κυρίως στην αντιδιαστολή της φιλολογικής και λογοτεχνικής ή, αντιστοίχως, πιστής και ελεύθερης μετάφρασης. Από πλευράς περισσότερο θεωρητικής, η προβληματική περί μετάφρασης ως γραφής μνήμης θα ερχόταν να συμπληρώσει και ενδεχομένως να εκλεπτύνει την καθιερωμένη πλέον διάκριση, ενίοτε σχηματική και ίσως υπερβολικά φορτιζόμενη ιδεολογικά, δύο αντιτιθέμενων μεταφραστικών στρατηγικών: από τη μία υποτίμηση και ιδιοποίηση και από την άλλη αναγνώριση και ανάδειξη της διάστασης του «ξένου» που εννοικεί στο πρωτότυπο.²⁰ Η μνήμη μετέχει ασφαλώς στους μηχανισμούς διαμόρφωσης σχέσεων πολιτισμικής όσμωσης και κυριαρχίας – αλλά διατηρεί την ιδιοσυστασία της ως μηχανισμός σχηματισμού και καθιέρωσης εικόνων του παρελθόντος, και ενδέχεται να πεδικλώνει τις εντάσεις στις οποίες εμπλέκεται. Μπορούμε να επιμείνουμε στα ακόλουθα σχετικά.

Υπό την οπτική του Μπένγιαμιν, όπως τη φωτίζει η παρέκβαση Μπερζόν, το παλιό πρωτότυπο επιβιώνει μεταφράσιμο ανεξαρτήτως συγγενειών και ομοιοτήτων ή αποστάσεων και διαφορών, όπως τις ορίζουν οι ιστορικές εξελίξεις και οι κατηγορίες της μελέτης τους. Οι αντίστοιχες γλώσσες, μας λέει ο Μπένγιαμιν, αυτονομούνται σε σχέση με τις ιστορικές συνθήκες που ορίζουν την ιστορική θέση της κάθε μιας, παύουν να είναι ξένες μεταξύ τους και φωτίζονται αμφοτέρως από το κοινό υπόβαθρο μιας «καθαρής γλώσσας», δηλαδή μιας δυνατότητας μη σημειολογικής και άρα ιστορικά και πολιτισμικά αστάθμητης επικοινωνίας. Γίνονται φορείς μιας σύζευξης παρελθόντος και παρόντος συχνά ελάχιστα προβλέψιμης ή αναμενόμενης. Η ματιά της μετάφρασης στο πρωτότυπο, αν είναι ματιά μνήμης, αναδεικνύει κάτι το παραδόξως οικείο: αναγνωρίζει στο μεταφράσιμο πρωτότυπο στοιχεία παρελθόντος, τα οποία συνυπάρχουν με το παρόν της και το αφορούν, ακόμα και αν η θέση τους στον ιστορικό χρόνο ξεπερνά τα όρια των ανθρώπινων βίων που συνθέ-

των το παρόν. Η μεταφραστική γραφή είναι πρωτίστως τρόπος διαρκούς αναμόρφωσης της ίδιας της ιδέας του παρελθόντος ως πεδίου καθαρής μνήμης και έπειτα τρόπος ανασυγκρότησης και τοποθέτησης του πρωτοτύπου ως εικόνας συγκεκριμένης στιγμής στον ιστορικό χρόνο.

Ελέγχεται έτσι ως μάλλον απλουστευτική η ισχύς του γνωστού διλήμματος του Σλάιερμαχερ, που φαίνεται να επιμένει στα θεμέλια των σύγχρονών μας μεταφραστικών σπουδών: είτε μετάφραση στραμμένη στο παρελθόν, που θα ξενίσει το παρόν προσκολλημένη στους τρόπους του πρωτοτύπου, είτε μετάφραση που εμμένει στο παρόν της και αναμορφώνει το παλαιό κείμενο προσαρμόζοντάς το σε οικεία γλωσσικά ήθη.²¹ Το δίλημμα ελέγχεται, διότι κλονίζεται η ισχύς του σχήματος όπου στηρίζεται, δηλαδή των συντεταγμένων ενός ιστορικού συνεχούς δύο κατευθύνσεων. Αν η μεταφραστική γραφή που ενδιαφέρει τον Μπένγιαμιν ξενίζει τον αναγνώστη, δεν είναι τόσο επειδή μιμείται τα σχήματα μιας ξένης γλώσσας όσο επειδή η οπτική της θέτει εν αμφιβόλω τη σημειολογική σταθερότητα και συνοχή κάθε γλώσσας ως ιστορικού μορφώματος, και προπαντός της δικής της.²²

Ο ξενισμός αυτός υποδεικνύει έτσι το αίνιγμα της καθαρής μνήμης και του οντολογικού της άλματος: πρόκειται για τον απόηχο της παράδοξης οικειότητας που διατηρεί κάθε παρελθόν, αλλά και κάθε γλώσσα σε ένα έδαφος όπου η γλώσσα του παρόντος έχει χάσει τη δική της φυσικότητα – εντάσεις που τα σχήματα της ιστορικο-φιλολογικής ανάλυσης αποστάσεων και συγγενειών δεν είναι έτοιμα να δεχτούν και να εξηγήσουν.

Η μεταφραστική γραφή θα τείνει, υπό τις συνθήκες αυτές, να διαμορφώσει εικόνες με τα χαρακτηριστικά των εικόνων μνήμης του Μπερξόν: διαρκής ταλάντωση ανάμεσα στην ιστορική θέση του πρωτοτύπου ως παρελθόντος και της μετάφρασης ως παρόντος, ανάμεσα στην αίσθηση της οικειότητας και του απόξενου· εστιάσεις σημασιών και ύφους ασταθείς, ασυνεχείς και ακανόνιστες· εντάσεις και παλινδρομήσεις, μέσα από τις οποίες αναδεικνύεται όχι τόσο το νόημα όσο το ατελέσφορο κάθε απόπειρας απόλυτης και οριστικής διαλεύκανσής του, όχι τόσο το πνεύμα όσο η διαρκής συνάρτησή του με την υλικότητα της εμπειρίας του γράμματος. Μια τέτοια γραφή μνήμης δεν μπορεί, πράγματι, να έχει τα στηρίγματα ούτε της θετικής γνώσης ούτε της ανέλεγκτης φαντασίας: τη χαρακτηρίζει η αβεβαιότητα –ανάμεσα στο οικείο και στο ξένο, αλλά και ανάμεσα στην πιστότητα και την ελευθερία, στη φιλολογική πειθαρχία και τη λογοτεχνική ένταση. Το εγχείρημά της τοποθετείται έτσι εντεύθεν της φιλολογίας, μα είναι συνάμα, κατά κάποιο τρόπο, και λογοτεχνικότερο της λογοτεχνίας. Γίνεται πεδίο και μοχλός όχι απλής έκφρασης, αλλά διαρκούς διαπραγμάτευσης των ορίων και περιγραμμάτων της ταυτότητας κάθε ατόμου ή ομάδας ως ιστορικού υποκειμένου, σε άμεση ένταση ή τριβή με άλλους τρόπους σχηματισμού ιστορικών σχέσεων. Και οι αλληπάλληλες μεταφραστικές συζεύξεις παρελθόντος και παρόντος στο πεδίο του ίδιου πρωτοτύπου συνθέτουν μορφές που

μπορεί να εκτυλίσσονται σε απρόβλεπτες κατευθύνσεις, ώστε διαρκώς να διακυβεύεται η όποια ιστορική φυσιογνωμία και πορεία του παρόντος, η όποια σχέση του με ένα προ-διαγεγραμμένο ιστορικό πεπρωμένο.²³

Με βάση τα παραπάνω, το λογοτέχνημα συνιστά πολύ ιδιαίτερη υπόσταση, διαχρονικά στοιχειοθετούμενη μέσα από διεργασίες μνήμης: το πρωτότυπο είναι μια πρώτη (και ως τέτοια διαζώντως κρίσιμη, όχι όμως πλήρης ούτε αυτάρκης) μορφή, της οποίας επιπλέον στοιχεία και πλευρές έρχονται να υποδείξουν οι ποικίλες μεταφράσεις της. Το νόημα ενός κειμένου ή και μιας φράσης ή λέξης του δεν εξαντλείται τη στιγμή της πρώτης εμφάνισής του, αλλά διακυβεύεται στο σύνολο των διαφορετικών τρόπων με τους οποίους το αναθυμούνται οι διαφορετικές ανθρώπινες γλώσσες στην ιστορία τους. Στην ομολογουμένως πολύ επισφαλή αυτή βάση, σκοπός της κριτικής των κειμένων και των μεταφράσεων ενός παλαιού λογοτεχνικού έργου δεν θα ήταν ούτε η αποκατάσταση μίας και μόνης έγκυρης μορφής του πρωτοτύπου ούτε ο έλεγχος του βαθμού ανταπόκρισης των μεταφράσεων σε αυτήν. Θα ήταν μάλλον η κριτική παρακολούθηση της διαρκούς διάνοιξης ποικίλων τρόπων ανάπλασης της ιδέας και, άρα, μορφοποίησης της υπόστασης του ενός ή του άλλου πρωτοτύπου, υπό την οπτική της μνήμης ενός πολυδαίδαλου παρόντος που αναμορφώνει διαρκώς την ιστορική του θέση και συνείδηση –μα και χειρίζεται σχέσεις και εντάσεις ιστορικής φθοράς ή επιβίωσης, εξουσίας ή κυριαρχίας.²⁴

Είναι ιδιαίτερο το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τα ομηρικά κείμενα για τη δοκιμή και καλλιέργεια μιας τέτοιας προσέγγισης στα παλαιά κείμενα και τις μεταφράσεις τους. Ο Όμηρος, και ειδικότερα τα ομηρικά έπη, συνιστά κεντρικό πυλώνα του εδάφους επάνω στο οποίο αναπτύχθηκε, ήδη από τους ελληνιστικούς, ρωμαϊκούς και βυζαντινούς χρόνους, η πρακτική και η θεωρία της συντήρησης και ανάγνωσης της γραπτής παράδοσης στη Δύση, αρθρώθηκε η συζήτηση για τις σχέσεις της νεωτερικότητας με την παράδοση (με χαρακτηριστική εκδήλωσή της την περίφημη *Querelle*) και διαμορφώθηκε η νεώτερη ιστορικο-φιλολογική μέθοδος. Παράλληλα με το συστηματικό εξηγητικό σχολιασμό και την ερμηνεία, άνησε και η μετάφραση του Ομήρου: από τα ελληνιστικά σχόλια στις πρώτες λατινικές μεταφράσεις και σε εκείνες των βυζαντινών αντιγραφών ή σχολιαστών· από εκεί στις μεταφράσεις προς τα λατινικά της ουμανιστικής φιλολογίας και προς τις νεώτερες εθνικές γλώσσες –για να γίνουν τα ομηρικά κείμενα από τα συχνότερα μεταφραζόμενα στο πλαίσιο της δυτικής νεωτερικότητας.²⁵ Έχουμε έτσι την περίπτωση μιας μεταφραστικής παράδοσης που αναπτύσσεται παράλληλα με τη βαθμιαία συγκρότηση, αλλά και τη διαρκή αναθεώρηση και αναμόρφωση των αντιλήψεων για την αξία, καθώς και για την ιστορική θέση του πρωτοτύπου, πράγμα που σημαίνει ότι, με πολύ μεγαλύτερη οξύτητα από άλλες περιπτώσεις, κάθε μετάφραση του Ομήρου χειρίζεται τα περιβόητα σχετικά μεταφραστικά προβλήματα²⁶ σε άμεση συνάρτηση με την ίδια την ιδέα ενός ομηρικού παρελθόντος. Πώς λειτουργεί στο επίπεδο της μεταφραστικής γρα-

φής η διάσταση της χρονικής ιστορικής απόστασης, σε διάφορες συνθήκες και πλαίσια; Με βάση το ερώτημα αυτό και τις ευρύτερες συγκριτικές προσεγγίσεις που μπορεί να στηρίξει, επανατίθεται και εκείνο της ιδιαιτερότητας της νεοελληνικής περίπτωσης, όπου η γλώσσα του παρόντος έχει σχέσεις άμεσης γλωσσικής συγγένειας με εκείνη του πρωτοτύπου – και άρα η διάσταση της ιστορικής απόστασης αναδεικνύεται πολύ καθαρότερα από ό,τι σε περιπτώσεις γλωσσών που χωρίζονται από την ομηρική και με ριζικότερες, καθαρά γλωσσικές διαφορές. Σε ποιο βαθμό η ιδιαιτερότητα αυτή διαφαίνεται, αλλά και υλοποιείται μέσα από πρακτικές γραφής που συνθέτουν την αντίστοιχη «ενδο-γλωσσική» μεταφραστική πρακτική, συγκρινόμενη με τάσεις άλλων γλωσσών; Μερικές παρατηρήσεις μόνο θα ήθελα να διατυπώσω εδώ, υποδεικνύοντας πιθανές κατευθύνσεις έρευνας – και μη ξεχνώντας ότι κρίσιμο ζητούμενο παραμένουν τα ίδια τα βασικά εργαλεία ανάλυσης της μεταφραστικής γραφής.

Φαίνεται ότι, τουλάχιστον από την εποχή της *Querelle*, τις ποικίλες στάσεις στη Δύση απέναντι στο ομηρικό πρωτότυπο διατρέχει σαν επίμονη σταθερά μία πολύ βασική ένταση: η εικόνα του ομηρικού τετελεσμένου ταλαντεύεται ανάμεσα σε εκείνη ενός αρχικού και από πολλές απόψεις πρωτόγονου εναύσματος και σε εκείνη ενός πρωτογενούς και από πολλές απόψεις ιδανικού προτύπου. Πρόκειται για τις στοιχειώδεις συνιστώσες μιας σημαντικής διαλεκτικής που διαπερνά τη νεώτερη δυτική αντίληψη περί ιστορικού χρόνου. Εκφράζεται πολύ χαρακτηριστικά στην αντιπαράθεση ανάμεσα στις ποικίλες εκφάνσεις του κλασικισμού και στον έλεγχο τους από την οπτική του ιστορικισμού. Μπορούμε να θεωρήσουμε, ως υπόθεση εργασίας, ότι η ένταση αυτή ορίζει και τους ποικίλους τρόπους διάνοιξης ρωγμών στο γλωσσικό παρόν, μέσα από τους οποίους οι γλώσσες των ομηρικών μεταφράσεων επιχειρούν το οντολογικό τους άλμα ως γραφές μνήμης. Τόσο η ιδέα της φιλολογικής πιστότητας, συνδεδεμένη μάλλον με τον ιστορικισμό, όσο και εκείνη της λογοτεχνικής ελευθερίας, συχνά κλασικίζουσα, είναι οδηγοί διαφορετικών τόνων ή τρόπων ξενισμού σε σχέση με το γλωσσικό παρόν, αλλά και επιστροφής στο πεδίο της αναστατωμένης οικειότητάς του.²⁷

Ενδεικτικός από την άποψη αυτή είναι ο κριτικός διάλογος που αναπτύχθηκε στη βικτωριανή Αγγλία ανάμεσα στον Μάθιου Άρνολντ, κεντρική φυσιογνωμία για την κριτική της λογοτεχνίας και ποιητή, και τον λιγότερο γνωστό διανοητή, στενότερα συνδεδεμένο με τον χώρο της ακαδημαϊκής φιλολογίας, Φράνσις Νιούμαν. Αντικείμενο ή, καλύτερα ίσως, έναυσμα του διαλόγου αυτού υπήρξε η μετάφραση της Ιλιάδας που δημοσίευσε ο Νιούμαν στα 1856.²⁸ Και είναι πολύ χαρακτηριστική η διπολική αντιπαράθεση που δομεί την πολεμική μεταξύ τους, αλλά και το πώς τόσο η προβληματική της πολεμικής όσο και η αντίστοιχη μεταφραστική της πράξη διασπά και διαχέει το δίπολο της ρητορικής έντασής της.

Για τον Άρνολντ κυριαρχεί η ποιητική λειτουργία του ομηρικού πρωτοτύπου και δη η ποιητική του αλήθεια: «το ζητούμενο εν προκειμένω, δηλαδή η κριτική σύλληψη της ποιητικής αλήθειας [poetic truth], είναι πράγμα από τα πιο ανάερα, φευγαλέα και ανεπαίσθητα».²⁹ Ο Νιούμαν ορίζει το ζητούμενο με όρους σαφέστερα ιστορικούς, όχι όμως δίχως να αποσπά και αυτός τον Όμηρο από τη συμβατική, χρονολογική οπτική της ιστορίας: «Η γνώμη μου είναι ότι [ο Όμηρος] όχι μόνον ήταν απαρχαιωμένος [antiquated] ήδη την εποχή του Περικλή, αλλά είναι *εκ παραλλήλου* απολύτως αρχαίος [absolutely antique], καθότι ποιητής εποχής βαρβαρότητας. Η αρχαιότητα για την ποίηση [...] δεν είναι ζήτημα χρονολογίας αλλά εσωτερικής ποιότητας».³⁰ Η αλήθεια του Άρνολντ δεν είναι ούτε αυτή απαλλαγμένη από την ιδέα μιας ορισμένης αρχαιότητας -κάθε άλλο. Τη διακρίνουμε με σαφήνεια στα τέσσερα χαρακτηριστικά ύφους που μας προτείνει ως γλωσσική έκφραση της ομηρικής αλήθειας: γοργός ρυθμός, απλότητα ιδεών, αμεσότητα έκφρασης και, τέλος, υψηλό ύφος («grand style»). Κρίσιμο ερώτημα τίθεται ως προς το ακριβές νόημα του ποιητικού ύψους. Ο Άρνολντ απαντά ανακαλώντας ποιητικά πρότυπα, όπως αυτά του Βιργίλιου, του Δάντη και του Μίλτονα.³¹ Ο Νιούμαν, σε πολύ διαφορετική κατεύθυνση, επιχειρεί να αξιοποιήσει τη γλωσσική και αφηγηματική παράδοση του αγγλοσαξονικού μεσαιωνικού παρελθόντος όπως το αναδεικνύει ο ρομαντισμός, επιμένοντας μάλιστα στον πολύ χαρακτηριστικό και δυσμετάφραστο όρο «quaintness», ο οποίος συνοψίζει καίρια την όλη διαφορά: «Μπορεί να ζητώ την παραδοξότητα [Quaintness] ως ουσιαστικό χαρακτηριστικό της ομηρικής ποίησης, αυτό όμως καθόλου δεν σημαίνει ότι τη θεωρώ αδυναμία για την οποία υφίσταται θέμα απολογίας: είναι η συνθήκη των εξαιρετων αρετών του».³² Η διαφωνία αφορά, λοιπόν, όχι τόσο στο βαθμό όσο στον τρόπο με τον οποίο η γλώσσα της μετάφρασης του Ομήρου πρέπει να απομακρύνεται από την οικεία της πραγματικότητα. Και ένα από τα πιο ενδιαφέροντα σημεία του διαλόγου είναι πράγματι το πώς αναδεικνύει την ίδια την έννοια της γλωσσικής οικειότητας ως ζήτημα διαπραγμάτευσης και επαναπροσδιορισμού. Για να απαντήσει στο επιχείρημα του Νιούμαν για τον «απολύτως αρχαίο» χαρακτήρα της ομηρικής ποίησης, ο Άρνολντ διανοίγει μια ολόκληρη περιοχή προβληματισμού: η δυσχέρεια κατανόησης στοιχείων ενός γλωσσικού ιδιώματος μπορεί κάλλιστα να συμβαδίζει με μια ιδιάζουσα πολιτισμική οικειότητα των σχετικών κειμένων. Μπορεί η ομηρική γλώσσα να μην ήταν απολύτως κατανοητή για τον μέσο Αθηναίο της κλασικής εποχής, του ήταν όμως κατά κάποιο τρόπο οικεία, όχι βεβαίως ως γλώσσα καθημερινής χρήσης, αλλά ως στοιχείο παιδείας.³³ Ανάλογη περίπτωση για τα βικτωριανά αγγλικά η αγγλική Βίβλος, στο ύφος της οποίας ο Άρνολντ στρέφει την προσοχή του ομηρικού μεταφραστή. Παράλληλα, όμως, προτείνει και μια στρατηγική πολύ διαφορετικής κατεύθυνσης, χαρακτηριστική της διάχυσης των επιχειρημάτων του: απορρίπτοντας τον παράδοξο ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο του Νιούμαν, υποδεικνύει τη μίμηση του, ασφαλώς εξίσου ανοίκειου για την αγγλική παράδοση, δακτυλικού εξαμέτρου.

Δύο, λοιπόν, διαφορετικοί τρόποι διάνοιξης ρωγμών απόστασης στο γλωσσικό παρόν, αλλά και οικειοποίησης, αναμφίβολα, του λογοτεχνικού παρελθόντος.³⁴ Ας σημειωθεί ότι, και στις δύο περιπτώσεις, κεντρικής σημασίας για τη μεταφραστική γραφή και το ύφος της αναδεικνύεται το ζήτημα του αρχαισμού ως υφολογικής στρατηγικής. Αναδεικνύεται, όμως, συνάμα και το γεγονός ότι ο αρχαισμός (στον οποίο έδωσε ιδιαίτερη έμφαση η βικτωριανή λογοτεχνία στο σύνολό της) είναι πεδίο ευρύτατο και πολυδύναμο. Δεν πρόκειται τόσο για συνεπή και συστηματική μίμηση γλωσσικών μορφών συγκεκριμένης εποχής όσο για δεξαμενή εργαλείων και τεχνικών, που χρησιμοποιούνται εκλεκτικά και ανασκαλεύουν ποικιλοτρόπως το γλωσσικό παρόν οδηγώντας τη μεταφραστική μνήμη σε διάφορες κατευθύνσεις, συχνά ιστορικά συγκεχυμένες ή απροσδιόριστες.³⁵

Η σχέση των νέων ελληνικών με τον Όμηρο αναπτύσσεται στο πολιτικά φορτισμένο έδαφος του γλωσσικού μας ζητήματος, στο οποίο δεν θα ήθελα εδώ να επεκταθώ.³⁶ Με ενδιαφέρει, όπως υπογράμμισα, η ίδια η μεταφραστική γραφή και η δυνατότητα να την αναλύσουμε ως γραφή μνήμης: πώς λειτουργεί από την άποψη αυτή το γεγονός ότι τα αρχαία ελληνικά έχουν από τα νέα την απόσταση όχι τόσο μιας ξένης γλώσσας όσο μιας γλώσσας παλαιάς μεν, ή και νεκρής ίσως, πάντως επιμόνως οικείας – κάτι σαν καθαρή απόσταση ιστορικού χρόνου. Μιλώ κυρίως για τη δημοτική, η οποία έτσι διαφοροποιείται από άλλες νεώτερες δυτικές γλώσσες – αλλά και από την αυστηρή καθαρεύουσα παράδοση, στο βαθμό που αυτή τείνει ιδανικά να υπερκεράσει τη μετάφραση. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι, στη βάση αυτής της ιδιαιτερότητας, η νεοελληνική έχει δώσει δείγματα μεταφραστικής γραφής όπου τα χαρακτηριστικά του αστάθμητου ή του αβέβαιου μιας μεταφραστικής γραφής μνήμης έχουν αποκτήσει, σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, ιδιάζουσα ένταση.

Μία τέτοια περίπτωση νεοελληνικού Ομήρου είναι, νομίζω, η μετάφραση των Καζαντζάκη – Κακριδή, η οποία όχι απλώς αναίρεσε εμφατικά το δίπολο φιλολογικής και λογοτεχνικής προσέγγισης (ξεκινώντας, βεβαίως, από το δίπολο των μεταφραστών της), αλλά και βασίστηκε σε μία πολύ συστηματική αναδίφηση στην παράδοση της νεοελληνικής, προκειμένου να διαφανεί η απόσταση που τη χωρίζει από, αλλά και τη συνδέει με το ομηρικό παρελθόν. Στοιχεία σχετικής θεωρίας και μεθόδου είχε ήδη επεξεργαστεί ο Κακριδής πολλά χρόνια πριν το 1955, έτος πρώτης έκδοσης της μετάφρασης της Ιλιάδας, με το βιβλίο του για *Το μεταφραστικό πρόβλημα*.³⁷ Κρατάω εδώ το πολύ χαρακτηριστικό σχήμα της αναφοράς του στις «παλιές και ξένες δυνατές ψυχές» των κλασικών έργων, αλλά και στις γλώσσες που δεν έχουν επιβιώσει παρά σαν «είδωλα καμόντων, σκιές άψυχες μπροστά στις ζωντανές γλώσσες που μιλήθηκαν άλλοτε».³⁸ η αρχαία ελληνική, οικείος νεκρός της νέας. Ιδού και η φράση με την οποία συνοψίζεται η προτεινόμενη μέθοδος και περιγράφεται η ολισθηρότητας του εδάφους της ανάμνησης τέτοιου νεκρού:

Ζητώντας να φέρει τις αντίθετες αυτές ροπές σε κάποια ισορρόπηση, τότε πιο πιστός στο κείμενο κι αποτολμώντας μιαν έκφραση, μια σύνταξη κάπως ασυνήθιστη στη γλώσσα του, τότε πιο πιστός σ' αυτή, κι αδυνατίζοντας το πρωτότυπο, μέσα σ' αυτόν τον αγώνα θα ζησει ο μεταφραστής ως ένα σημείο τον αγώνα του ίδιου του ποιητή...³⁹

Η ένταση παίρνει στην περίπτωση του Ομήρου πολύ συγκεκριμένη μορφή, καθώς η φιλολογική επίγνωση της ιστορικής θέσης του κειμένου, αντί να υποδεικνύει λύσεις, κλονίζει το έδαφος προηγούμενων επιλογών, και μάλιστα εκείνης του Πάλλη. Λέει ο Κακριδής σε άρθρο του σχετικό με το εγχείρημα της μετάφρασης της Ιλιάδας:

Κι αν δεν μπορούμε εύκολα σήμερα να ξεχωρίσουμε τι από τη γλώσσα της Ιλιάδας είναι κατόρθωση του Ομήρου, τι των παλαιότερων επικών και τι λαϊκή παράδοση, μια φορά για ένα είμαστε σίγουροι: ο αγέρας της ομηρικής φράσης δεν μπορεί να είναι ο αγέρας των σύγχρονών του λαϊκών τραγουδιστών.⁴⁰

Το «κάποιο χρώμα αρχαικότητας» μένει ένα ζητούμενο, παράλληλα όμως με την «πολυτυπία» που επιβάλλεται από το ίδιο το πρωτότυπο:

Ωστόσο δύο πράγματα θα κυνηγούσαμε κι εμείς να κατορθώσουμε: πρώτα να μην αποκλείσουμε την πολυτυπία – αν και σε πιο περιορισμένα όρια –, κι έπειτα να δώσουμε και στο δικό μας κείμενο κάποιο χρώμα αρχαικότητας, ξεδιαλέγοντας ποιητικά διαλεχτικά στοιχεία, κατάλληλα για έναν τέτοιο χρωματισμό.⁴¹

Η εικόνα του Ομήρου που η μεταφραστική γραφή αναθυμάται χαρακτηρίζεται στο τελικό της, συνολικό αποτέλεσμα από το εύρος αυτής της ελεγχόμενης μεν, αλλά επίμονης πολυμορφίας, η οποία διαρκώς ανατροφοδοτεί, αλλά και διαχέει τις βασικές αμφιθυμίες: ανάμεσα στο δημώδες και το λόγιο, στο σύγχρονο και το παλαιϊκό, στο υψηλό και το λυρικό, στο οικείο και το απόξενο – ανάμεσα στη σαφή έκφραση και τα πολλά σημεία όπου το νόημα «πρέπει να απομένει κάπως θολό, ακαθόριστο».⁴² Παράλληλα, ο δεκαεπτασύλλαβος ισορροπεί ανάμεσα σε δύο άλλους χαρακτηριστικούς και πολύ βασικούς πόλους μεταφραστικής αμφιβολίας: σαν να ξεχειλίζει από το έμμετρο στο πεζό, δίνοντας τη θέση μιας επιπλέον ανάμνησης στον δεκαπεντασύλλαβο των προηγούμενων εγχειρημάτων.

Στο άρθρο του ο Κακριδής παρουσιάζει λεπτομερώς όχι μόνο τον γενικό προβληματισμό, αλλά και τη συστηματική έρευνα που τροφοδότησε τη μεταφραστική γραφή, ώστε να επιφέρει τη ζητούμενη αναμόρφωση (και, σε μεγάλο βαθμό, αναστάτωση): αξιοποίηση της δημοτικής, αλλά και νεότερης επώνυμης ποίησης· τοπικά ιδιώματα και σχετικά λεξικά, αλλά και «νεοπλασμοί». Από τα πιο ενδιαφέροντα σημεία είναι ο κατάλογος που παραθέτει με εκφράσεις που χρησιμοποιεί η μετάφραση σε αντιδιαστολή όχι με το πρωτότυπο, αλλά με αντίστοιχες κοινότοπες εκφράσεις της τρέχουσας ελληνικής, αναζητώντας την «ποιητική λέξη», που θα επιφέρει τη ζητούμενη «αποξένωση από τη σύγχρονη πραγματικότητα»,⁴³ και καλώντας τον αναγνώστη «να σταθεί ώρα πολλή με

θαυμασμό σε κάθε μια φράση και να ξαναζωντανέψει όλα τα κινήματα της ελληνικής ψυχής που οδήγησαν στη δημιουργία της».⁴⁴

Το τελικό αποτέλεσμα κυρίως χαρακτηρίζουν, νομίζω, όχι τόσο οι γνωστές ακρότητες ορισμένων λεκτικών ή εκφραστικών επιλογών της μετάφρασης των Καζαντζάκη – Κακριδή όσο η ανομοιογένεια και η αστάθεια του συνολικού της τόνου –εικόνες μιας ελληνικής που ούτε μιλήθηκε, ούτε τραγουδήθηκε, μα ούτε και είχε γραφτεί έτσι ακριβώς ποτέ πριν, σε οποιαδήποτε εποχή. Αυτή ακριβώς η ακροβασία κάνει τη μεταφραστική γραφή δείγμα ιδιαίτερα εντατικής γραφής μνήμης: η ανάμνηση του ομηρικού παρελθόντος ζητά να παρακάμψει την ίδια τη διάκριση ανάμεσα στο οικείο και το ξένο, προβάλλοντας με οξύτητα τη δυσκολία και την παραδοξότητα της ιστορικής σχέσης με τα λογοτεχνικά περασμένα μιας γλώσσας νεκρής, αλλά οικείας, με τρόπους που δύσκολα μπορούν να ακολουθήσουν άλλες γλώσσες.⁴⁵ Έχουμε, όμως, σημαίνουσα απόκλιση και από προηγούμενα νεοελληνικά εγχειρήματα που καταφεύγουν σε άλλους γλωσσικούς τρόπους, για να αναδείξουν σαφέστερα ή και διαυγέστερα την ιστορική τους σχέση με το οικείο του ομηρικού παρελθόντος: απόκλιση, όπως προανέφερα, από τη μάλλον μονόχορδη, αλλά ρηξικέλευθη πρόκληση του λαϊκότροπου Ομήρου του Πάλλη, αλλά και από το έκκεντρο προηγούμενο του Πολυλά, στου οποίου τον σχεδόν νοσταλγικό τόνο βρίσκουν τη θέση τους ευέλικτες μορφές μιας ήπιας καθαρεύουσας με μια φυσικότητα που δε μας επιτρέπει να μιλήσουμε για συνήθη υφολογικό αρχαϊσμό. Διακρίνεται έτσι ως κοινό και σημαίνουν χαρακτηριστικό των τριών αυτών μεταφραστικών προσεγγίσεων του Ομήρου –και ίσως συνολικότερα της νεοελληνικής παράδοσης της δημοτικής σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες– η σχετικά περιορισμένη ή αμβλυμμένη χρήση του γλωσσικού αρχαϊσμού ως εργαλείου αναμόχλευσης της μνήμης. Προκειμένου να θυμηθεί το διαζόντως απόμακρο, αλλά και επίμονα οικείο της παρελθόν, η νέα ελληνική μοιάζει έτσι να έχει προτιμήσει δρόμους λοξότερους από εκείνον της άμεσης αξιοποίησης των διαθέσιμων γλωσσικών μορφών του παρελθόντος αυτού –θέμα που αξίζει, νομίζω, ιδιαίτερη προσοχή.⁴⁶

Ένα από τα χαρακτηριστικά πιο πρόσφατων μεταφραστικών αναμορφώσεων του Ομήρου είναι ασφαλώς η λείανση της μεταφραστικής μνήμης με τους τρόπους μιας εκλεκτικά λυρικής αφηγηματικότητας, που θα μπορούσε να θεωρηθεί, ως ένα βαθμό, μετανεωτερική.⁴⁷ Αυτό σημαίνει όχι τόσο μια διαφορετική σύλληψη του ομηρικού κόσμου όσο μια διαφορετική σχέση με την ίδια την ιδέα του ιστορικού παρελθόντος, αλλά και με τη μνήμη ως τρόπο ανάκλησης και επιβίωσής του – σχέση λιγότερο ακανθώδη, πιο ήμερη και ευέλικτη, ίσως και πιο στοχαστική ή νηφάλια.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Απόσπασμα της Ιλιάδας και μεταφράσεις του

ἦ καὶ ἐμοὶ τάδε πάντα μέλει, γύναι· ἀλλὰ μάλ' αἰνῶς
αἰδέομαι Τρῳάας καὶ Τρῳάδας ἔλκεσιπέπλους,
αἶ κε κακὸς ὧς νόσφιν ἄλυσκάζω πολέμοιο·
οὐδέ με θυμὸς ἄνωγεν, ἐπεὶ μάθον ἐμμεναὶ ἐσθλὸς
αἰεὶ καὶ πρῶτοισι μετὰ Τρῳέεσσι μάχεσθαι
ἀρνύμενος πατρός τε μέγα κλέος ἠδ' ἐμόν αὐτοῦ.
εὖ γὰρ ἐγὼ τόδε οἶδα κατὰ φρένα καὶ κατὰ θυμόν·
ἔσσεται ἡμῶν ὅτ' ἂν ποτ' ὀλώλη Ἴλιος ἱρή·
καὶ Πριάμος καὶ λαὸς ἐϋμμελίῳ Πριάμοιο.

(Ιλιάδος Ζ, 441-449 εκδ. Monro, Oxford, Oxford University Press, 1902)

O lady, all this argument by me is too regarded:
But direfully abash'd were I before the men of Troas
And Troian women trailing-rob'd, if, skulking like a coward,
I shunn'd the war: not doth my heart allow it; but hath taught me
Mid foremost Troians to fight and show a chieftain's virtue,
And guard my father's great renown and lift myself to glory.
for this in heart and soul full sure I know; a day is coming
A day, when sacred Ilium for overthrow is destin'd,
and Priam's self, and the folk of ashen-speared Priam.

(Francis Newman: *The Iliad of Homer*, London, Walton and Maberly, 1856)

Woman, I too take thought for this; but then I bethink me
What the Trojan men and Trojan women might murmur,
If like a coward I skulked behind, apart from the battle.
Nor would my own heart let me; my heart, which has bid me valiant
Always, and always fighting among the first of Trojans,
busy for Priam's fame and my own, in spite of the future.
For that day will come, my soul is assured of its coming,
it will come, when sacred Ilium shall go to destruction,
Troy and warlike Priam too, and the people of Priam.

(Matthew Arnold: από το «Translating Homer», in *On the Classical Tradition*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1960, σ. 164)

Όλα τα αισθάνομαι κι εγώ, γυνή μου, αλλά φοβούμαι
 και των ανδρών το πρόσωπο και των σεμνών μητέρων,
 αν μ' έβλεπαν ως άνανδρος να φεύγω από την μάχην.
 Ούδ' η καρδιά μου θέλει το, που μ' έμαθε να είμαι
 γενναίος πάντοτε κι εμπρός να μάχωμαι των Τρώων
 χάριν της δόξας του πατρός και της δικής μου ακόμη.
 Ότ' είναι τούτο φανερό στα βάθη της ψυχής μου.
 Θα φθάση η μέρα να χαθή κι η Ίλιος η αγία
 και ο Πρίαμος ο δυνατός με όλον τον λαόν του.

(Ιάκωβος Πολυλάς: *Ομήρου Ιλιάς*, Αθήνα, Ι. Γ. Βασιλείου 1963³)

Γυναίκα, ναι κι' εγώ όλα αφτά στο νου μου τ' αναδέβω·
 όμως ντροπή απ' τις Τρώϊσες, ντροπή 'ναι ομπρός στους Τρώες
 να σαίρνομαι έτσι σαν κιοτής αλάργα απ' τους πολέμους...
 κι ούτε το θέλει μου η καρδιά! τι πάντα παλικάρι
 έμαθα νάμαι και μπροστά στις κονταριές να τρέχω,
 το γονικό μας θέλοντας να διαφεντέψω θρόνο.
 Τι μου το λέει αλάθεφτα εμένα αφτό η ψυχή μου,
 θα φέξει η μέρα μια φορά που θα χαθεί η πατρίδα,
 κι' ο βασιλιάς ο Πρίαμος, κι' ο ξακουστός λαός του·

(Αλέξανδρος Πάλλης: *Η Ιλιάδα*, Παρίσι, Τυπογραφείο Charonnet, 1904)

Κι εγώ όλα τούτα τα στοχάζομαι, καλή μου, αλήθεια· ωστόσο
 μπροστά στους Τρώες περίσσια ντρέπομαι και στις μακρομαντούσες
 Τρωαδίτισσες, μακριά απ' τον πόλεμο σαν τον κιοτή να φεύγω·
 μήτε το λέει η καρδιά μου, τι έμαθα να 'μαι αντρειωμένος πάντα
 και μέσα στη σφαγή να βρίσκομαι στους Τρώες τους μπροστομάχους,
 την τρανή δόξα του πατέρα μου και μένα να κρατήσω·
 τι εγώ στο νου μου και στα φρένα μου καλά το ξέρω αλήθεια:
 Θα ξημερώσει μέρα κάποτε πού θα χαθεί το κάστρο
 της Τροίας κι ο Πρίαμος ο πολέμαρχος κι όλος μαζί ο λαός του.

(Νίκος Καζαντζάκης και Ι. Θ. Κακριδής: *Ομήρου Ιλιάδα*, Αθήνα 1966)

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1 Μια πρώτη μορφή του παρόντος κειμένου παρουσιάστηκε ως ανακοίνωση στο συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας με τίτλο *Γραφές της μνήμης: σύγκριση, αναπαράσταση, θεωρία* (Αθήνα, 27-30 Νοεμβρίου 2008). Πρόκειται για υποθέσεις εκκίνησης μιας έρευνας που σήμερα βρίσκεται σε εξέλιξη. Αντικείμενό της, οι μεταφράσεις των ομηρικών επών σε νεώτερες ευρωπαϊκές γλώσσες. Χρησιμοποίησά τον όρο «παλαιά», για να χαρακτηρίσω όσο το δυνατόν πιο ουδέτερα όσα κείμενα τοποθετούνται χρονικά σε στιγμή που θεωρείται ότι ανήκει σε μάλλον μακρινό παρελθόν σε σχέση με το μεταφραστικό παρόν.

2 Δείγμα του γόνιμου ενδιαφέροντος που προκαλεί εκ νέου, σε διεθνές επίπεδο, το ζήτημα της μετάφρασης κειμένων της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας είναι ασφαλώς το σχετικά πρόσφατο: Alexandra Lianeri & Vanda Zajko, *Translation and the Classic : Identity as Change in the History of Culture*, Oxford, Oxford University Press, 2008.

3 Πλάτωνος *Φαίδρος*, 275A

4 Walter Benjamin, «Το έργο του μεταφραστή» στο *Δοκίμια φιλοσοφίας της γλώσσας*, μτφρ. Φώτης Τερζάκης, Αθήνα, Νήσος, 1999, σ. 61.

5 Walter Benjamin, «Ορισμένα μοτίβα στον Μπωντλαίρ» στο *Σαρλ Μπωντλαίρ ένας λυρικός στην ακμή του καπιταλισμού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2002², κυρίως σ. 127-128 και 132. Ας σημειώσουμε εδώ ότι ο προβληματισμός του Μπένγιαμιν ελέγχει και τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες μια τέτοια καταστροφή ενδέχεται να αποβεί ιστορικά ευεργετική.

6 Οι παραπομπές μου θα είναι στο Henri Bergson, *Matière et mémoire: Essai sur la relation du corps à l'esprit*, PUF : Paris, Quadrige Presses Universitaires de France, 1939 [αποσπάσματα στο παρόν μεταφράζω ο ίδιος]. Ορισμένα από τα σημεία της γενικότερης προβληματικής που εδώ συνδέω με το ζήτημα της μετάφρασης έχουν αναπτυχθεί στο: Γιώργος Βάρσος, «Ζητούμενα

μιας μεταφυσικής της μνήμης», *Αξιολογικά*, 22, Αθήνα, Νήσος, 2009, σ. 161-180.

7 Walter Benjamin, ό.π., σ. 125.

8 Henri Bergson, ό.π., σ. 166.

9 Gilles Deleuze, *Le Bergsonisme*, Presses Universitaires de France, Paris, 1966, σ. 52.

10 Walter Benjamin, ό.π., σ. 1 32.

11 Walter Benjamin, *Gesammelte Schriften*, V, I, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1982, σ. 577-578 [δική μου μετάφραση].

12 Henri Bergson, ό.π., σ. 148.

13 Στο ίδιο, σ. 150.

14 Στο ίδιο, σ. 172.

15 Στο ίδιο, σ. 93.

16 Στο ίδιο, σ. 116.

17 Στο ίδιο, σ. 188.

18 Μία παρεμπιπτούσα παρατήρηση του Μπερζόν αφήνει να διαφανεί ότι η πρότασή μου αυτή είναι πολύ λιγότερο παράδοξη από όσο φαίνεται: «Μια λέξη ξένης γλώσσας που ακούω μπορεί να με κάνει να σκεφτώ την γλώσσα αυτή στο σύνολό της ή απλώς μια φωνή που την εξέφερε κάποτε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Οι δύο αυτοί συνειρμοί [...] αντιστοιχούν σε δύο διαφορετικές νοητικές ροπές, δύο διαφορετικούς βαθμούς έντασης μνήμης, στη μια περίπτωση πλησιέστερη στην καθαρή εικόνα, στην άλλη περισσότερο συνδεδεμένη με άμεση αντίδραση, δηλαδή με τη δράση». (Henri Bergson, ό.π., σ. 188-189).

19 Τα όσα αναπτύσσω στο σημείο αυτό δεν αφορούν το πώς αντιλαμβάνεται ή ορίζει το έργο του ο εκάστοτε μεταφραστής: αναφέρομαι σε ιδιότητες που ενδέχεται να χαρακτηρίζουν εκ των πραγμάτων τη μεταφραστική γραφή.

20 Αναφέρομαι στην προσέγγιση που ανάπτυξε ο Μπερμάν στηριζόμενος σε μεγάλο βαθμό σε μια ανάγνωση του Μπένγιαμιν, παράλληλα με τους θεωρητικούς του γερμανικού ιστορικισμού, και που καλλιέργησε λίγο αργότερα σε κάπως διαφορετικές κατευθύνσεις ο Βενούτι. Πρβλ. Antoine Berman, *La Traduction et la lettre ou l'Auberge du lointain*, Paris, Editions du Seuil, 1999 και

Lawrence Venuti, *The Translator's Invisibility: A History of Translation*, London, Routledge, 1995.

21 Βλ. Friedrich Schleiermacher, *Des différentes méthodes de traduire*, Paris, Éditions du Seuil, 1999, ιδίως σ. 49-50.

22 Μιλώντας για το πρότυπο των μεταφράσεων του Σοφοκλή από τον Χαϊλντερλιν, ο Μπένγιαμιν αναφέρεται σε ένα πολύ συγκεκριμένο χαρακτηριστικό της γραφής τους: στη «χαλαρότητα» με την οποία η γραφή αυτή συνδέεται με το νόημα, οπότε και «βυθίζεται από άβυσσο σε άβυσσο, σε σημείο που κινδυνεύει να χαθεί στα απύθμενα βάθη της γλώσσας» (Walter Benjamin, «Το έργο του μεταφραστή» στο *Δοκίμια φιλοσοφίας της γλώσσας*, ό.π., σ. 76-77). Ας σημειώσουμε εδώ ότι συχνά η μεταφρασεολογία απλουστεύει τις θέσεις αυτές, ταυτίζοντας τις μεταφραστικές στρατηγικές που προμοδοτεί ο Μπένγιαμιν με μια κατά λέξη προσέγγιση του πρωτοτύπου και μίμηση των τρόπων της ξένης γλώσσας. Παράδειγμα μιας τέτοιας παρερμηνείας μας δίνει η κριτική που ασκεί ο Λαντιμάρλ στις μεταφράσεις φιλολογικής πιστότητας, των οποίων τον ξενισμό ταυτίζει με μία «πηγολατρεία» που αποδίδει στον Μπένγιαμιν και που εξηγεί με βάση την υπόθεση μιας «θεολογίας του Γράμματος», ενός σχεδόν θρησκευτικού δέους απέναντι στο κλασικό πρωτότυπο ή και στο λογοτεχνικό κείμενο εν γένει (βλ. J. - L. Ladmiral, «La traduction: des textes classiques?» στο S. Nicosia (dir.) *La traduzione dei testi classici. Teoria, prassi, storia*, Atti del Convegno di Palermo, 6-9 Aprile 1988, Napoli, M. D'Auria, 1991, σ. 9-30). Προσεγγίσεις όπως αυτές του Μπερμάν και του Βενούτι ευνοούν ενίοτε τέτοιες παρερμηνείες, αλλά οι αναλύσεις τους επιμένουν και στον σύνθετο χαρακτήρα της ξενίζουσας μεταφραστικής γραφής. Ο Μπερμάν μπορεί να μιλά για τη σημασία της «κυριολεξίας [littéralité]» στη δημιουργική μετάφραση, αλλά τα παραδείγματα του Σοφοκλή του Χαϊλντερλιν και του Βιργίλιου του Κλοσόφσκι του δίνουν την ευκαιρία να αναλύσει στρατηγικές γραφής εξαιρετικά αμφίθυμες και ποικίλες (βλ. Antoine Berman, ό.π., κυρίως σ. 79-96 και 115-142). Ο δε Βενούτι επιμένει ρητά στην ιδιορρυθμία του ξενισμού του Πάουντ, ο οποίος ανατρέπει μεν τους κανόνες της

αγγλικής και της τρέχουσας παράδοσής της, αλλά κάθε άλλο παρά υπερβολικά «πιστός» στο πρωτότυπο είναι ο μεταφραστικός του λόγος (βλ. Lawrence Venuti, ό.π., κυρίως σ. 188-205).

23 Στο σημείο αυτό η κριτική που ο Μπένγιαμιν ασκεί στον ιστορικισμό δίσταται σε σχέση με την κριτική που μας προτείνει ο Χάιντεγκερ. Ας μου επιτραπεί μια πολύ σύντομη σχετική επισήμανση: για τον πρώτο, το ζήτημα της ουσίας μιας πολιτισμικής οντότητας παραμένει διαρκώς ανοιχτό στον ορίζοντα της ιστορίας –και επείγει πάντα κρίσιμη η διατήρηση του ανοίγματος αυτού για τον δεύτερο, η ουσία έχει ήδη αναφανεί στην πηγή ή τα θεμέλια –και το πρόβλημα είναι ένταση ανάμεσα στην αλήθεια και την ιστορική λήθη αυτής της πρωτογενούς εμφάνισης.

24 Στο πλαίσιο αυτό αρθρώνεται και η ιδεολογική ή και άμεσα πολιτική σημασία που έχουν ορισμένες μεταφραστικές στρατηγικές ως στάση απέναντι στο αλλότριο, ιδίως όταν η γλώσσα της μετάφρασης βρίσκεται σε θέση πολιτισμικής ισχύος σε σχέση με εκείνη του πρωτοτύπου. Όμως ενδέχεται, νομίζω, να λειτουργούν απλουστευτικά τόσο η βασική διάκριση ξενισμού και οικειοποίησης όσο και οι αυστηροί πολιτικοί όροι, με τους οποίους φορτίζει κατά τόπους τις αναλύσεις του ο Μπερμάν και, εμφατικότερα και συνολικότερα, ο Βενούτι. Οι όροι αυτοί είναι εξάλλου πολύ εύκολο να αντιστραφούν, όπως φαίνεται από την κριτική που μπορεί να ασκηθεί στην κατά βάσιν θετική (αν και όχι δίχως επιφυλάξεις) στάση του Βενούτι απέναντι στη μεταφραστική γραφή του Πάουντ. Ο Καγιαλής, επί παραδείγματι, αντιλέγει, με πολιτικούς όρους και αυτός, στον μεταφραστικό μοντερνισμό του Πάουντ: «η μεταφραστική 'ξενοτροπία' αποκαλύπτεται εθνοκεντρικότερη από τον υποτιθέμενο μεταφραστικό 'εθνοκεντρισμό' (ο οποίος, αν μη τι άλλο, δεν δημιουργεί την εντύπωση ότι μεταφέρει την αυθεντική 'ξενότητα' του ξένου, δεν ακυρώνει με άλλα λόγια την ισχύ του ξένου παραμορφώνοντάς το σε εξωτικό) (Τάκης Καγιαλής, «Η μετάφραση της ποίησης στον μοντερνισμό: κέντρο και περιφέρεια» στο *Η γλώσσα της λογοτεχνίας και η γλώσσα της μετάφρασης*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 1998, σ. 47-68). Το πρόβλημα, νομίζω,

βρίσκεται στον ίδιο τον όρο του «εθνοκεντρισμού» και στις συναφείς κατηγορίες, όταν τείνουν να εξα-ντλήσουν την πολυμορφία και το πολυδύναμο της λογοτεχνικής και μεταφραστικής γραφής.

25 Μια συνοπτική ιδέα της έκτασης και της ποικιλίας του πεδίου των αγγλόφωνων μεταφράσεων του Ομήρου δίνει το: George Steiner & Amiadav Dykman (eds), *Homer in English*, London, Penguin Books, 1996. Πρόσφατη απόπειρα συνολικότερης καταγραφής έχουμε στο: Philip Young, *The Printed Homer: A 3000 Year Publishing and Translation History of the Iliad and the Odyssey*, London, MacFarland Publishers, 2003.

26 Δεν χρειάζεται να θυμίσω προβλήματα όπως η ιδιόρρυθμη μετρική κανονικότητα, η περίπλοκη σύνθεση γλωσσικών διαλέκτων, η προβληματική συνοχή πλοκής, η σημασιολογική αλλά και πραγματολογική αβεβαιότητα, τα δυσερμήνευτα χαρακτηριστικά γραμματικής και σύνταξης, ο αμφίβολος ρόλος επιθέτων και στερεότυπων εκφράσεων ή λοιπών επαναλήψεων. Όπως το έθεσε ο Μπόρχες σε μία παρατήρηση που από πολλές πλευρές αφορά κάθε λογοτεχνική μετάφραση: «Η παρούσα κατάσταση των [ομηρικών] έργων μοιάζει με αυτήν μιας περίπλοκης εξίσωσης που αποτυπώνει ακριβείς αναλογίες μεταξύ αγνώστων μεγεθών». Βλ. Χόρχε Λουίς Μπόρχες, «Οι [αγγλικές] μεταφράσεις του Ομήρου», μτφρ. Αχιλλέας Κυριακίδης, *Μετάφραση 06-07*, 11, Αθήνα, 2007, σ. 124.

27 Την διάκριση μεταξύ φιλολογικής και λογοτεχνικής μετάφρασης, καθώς και τα σχετικά διλήμματα πιστότητας και ελευθερίας ελέγχου, νομίζω πολύ εύστοχα, με βάση τη δική του μεταφραστική προσέγγιση του Ομήρου ο Δ. Ν. Μαρωνίτης μεταξύ άλλων στο: Dimitris Maronitis, «Intralingual Translation: Genuine and False Dilemmas», in Alexandra Lianeri & Vanda Zajko, *ο.π.*, κυρίως σ. 374-380.

28 Η διαμάχη μεταξύ Άρνολντ και Νιούμαν πήρε αρχικά τη μορφή ενός εκτεταμένου δοκιμίου, στο οποίο ο Άρνολντ, με αφορμή τη μετάφραση του Νιούμαν, αναπτύσσει τον προβληματισμό για την ομηρική ποίηση και τη μετάφρασή της, με έμφαση και σε παλαιότερες μεταφράσεις, όπως αυτές των Chapman, Pope και Cowper. Ο Νιού-

μαν απάντησε και ο Άρνολντ ανταπάντησε. Τα κείμενα συμβουλευτήκα στις ακόλουθες εκδόσεις: Mathew Arnold, «On Translating Homer», in *On the Classical Tradition*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1960 και Francis Newman, *Homeric Translation in Theory and Practice*, London, Williams and Norgate, 1861, ηλεκτρονική μορφή με την επιμέλεια Alfred J. Drake στη διεύθυνση: <http://www.ajdrake.com/etexts/> (Electronic Version 1.0 / Date 7-20-02). Μια αρκετά συστηματική προσέγγιση της διαμάχης ως ενδεικτικής της βικτωριανών αντιλήψεων περί λογοτεχνικής ιστορίας και οικειοποίησης του ξένου επιχειρεί ο Βενούτι (Lawrence Venuti, *ο.π.*, σσ. 118-145)

29 Mathew Arnold, *ο.π.*, σ. 274.

30 Francis Newman, *ο.π.*, σ. 48.

31 Βλ. χαρακτηριστικά Mathew Arnold, *ο.π.*, σ. 136-137.

32 Francis Newman, *ο.π.*, σ. 55.

33 Βλ. κυρίως Mathew Arnold, *ο.π.*, σ. 179-181.

34 Ο Νιούμαν μας έχει δώσει, όπως είπαμε, μετάφραση όλη της Ιλιάδας: ο Άρνολντ προτείνει στο δοκίμιο του δικές του μεταφραστικές δοκιμές σύντομων χωρίων. Δίνω δείγματα της μεταφραστικής πράξης που συνδέεται με τις δύο απόψεις σε σύντομο παράρτημα. Είναι χαρακτηριστικό ότι η προτίμηση του Νιούμαν για λέξεις που ετυμολογικά ή και πραγματολογικά θυμίζουν τον αγγλοσαξονικό κόσμο («abashed», «shunned» και, πιο χαρακτηριστικά, «chieftain»), καθόλου δεν αποκλείει αναφορές σε λατινικές ή κλασικές ελληνικές καταβολές («direfully»), αλλά και συντακτικές δομές συνθετικού μάλλον τύπου. Ο δε Άρνολντ, όσο και αν εξομαλύνει το κείμενό του (απαλοιφή του «έλκεσιπέλους» και μετατροπή του στερεοτυπικού «εὐμμελίω» στο αφηρημένο «warlike»), ξενίζει και αυτός όχι μόνο με την επιλογή του μέτρου, αλλά και με συγκεκριμένες λέξεις ή εκφράσεις («skulked», «busy for Priam's fame»). Λιγότερο αισθητή διαφορά, αλλά πολύ ενδεικτική είναι η επιλογή του λατινότροπου «glogy» του Νιούμαν και του ελληνίζοντος «fame» του Άρνολντ. Χαρακτηριστικοί είναι και οι κοινοί τόποι, όπως το αναμενόμενο «heart» για το αίνιγμα του ομηρικού «θυμού».

35 Είναι πολύ χαρακτηριστική η διαφορετική στάση που κρατούν απέναντι στο ζήτημα αυτό δύο σημαντικοί εκπρόσωποι των μεταφραστικών σπουδών. Ο Μουνέν διατυπώνει ρητές επιφυλάξεις κριτικής απέναντι σε αυτό που θεωρεί ένδειξη υφολογικής ασυνέπειας και αδυναμίας. Ο Μπερμάν, απεναντίας, αναφερόμενος ειδικά στον Βιργίλιο του Κλοσόφκι, θεωρεί εξαιρετικά ενδιαφέρον και γόνιμο χαρακτηριστικό τον εκλεκτικό αρχαισμό της μεταφραστικής του γραφής, μέσω της οποίας τα γαλλικά αναθυμούνται το λατινικό παρελθόν τους. Βλ. σχετικά: Georges Mounin, *Οι ωραιές άπιστες*, μτφρ. Διαπανεπιστημιακό – Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2002, σ. 111-118) και *Antoine Berman*, ό.π., κυρίως σ. 135-139.

36 Από τη βιβλιογραφία που αφορά τις νεοελληνικές μεταφράσεις του Ομήρου επισημαίνω εδώ τις δύο παρακάτω σχετικά εκτεταμένες και συστηματικές προσεγγίσεις: Λάμπρος Πόλκας, «Οδύσσεια: Πρωτότυπο και μεταφράσεις», *Παλίμνηστον*, 12, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Δεκέμβριος 1992, σ. 223-241 και Ζερβού Αλεξάνδρα, «Μια ματιά στην παρούσα μετάφραση ή Η Οδύσσεια ανάμεσα στο παραμύθι και το μυθιστόρημα», στο Όμηρος, *Οδύσσεια: Μεταγραφή σε πεζό λόγο* (1932), Αθήνα, *Μαΐστρος*, 2005, σ. 483-540.

37 Ι. Θ. Κακριδής, *Το μεταφραστικό πρόβλημα*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1948 (πρώτη έκδοση στη Θεσσαλονίκη, 1936). Το εγχειρίδιο αυτό, πρώτο αλλά και σπάνιο δείγμα εκτεταμένου νεοελληνικού προβληματισμού για τη μετάφραση, αξίζει, νομίζω, ιδιαίτερη προσοχή: συνδυάζει τη θεωρία με τη μέθοδο και με την πρακτική, υπερβαίνοντας κατά τόπους, με τρόπο ίσως απρόσμενο και πάντως ιδιαίτερα ενδιαφέροντα, τα όρια των κοινών τόπων του φιλολογικού ιστορικισμού.

38 Στο ίδιο, σ. 10 και 32.

39 Στο ίδιο, σ. 126.

40 Ι. Θ. Κακριδής, «Η μετάφραση της Ιλιάδας», *Καινούργια εποχή*, Αθήνα, φθινόπωρο 1956, σ. 19.

41 Στο ίδιο, σ. 24.

42 Στο ίδιο, σ. 34.

43 Στο ίδιο, σ. 334.

44 Στο ίδιο, σ. 31. Έχουμε έτσι ιδιόρρυθμες

επιλογές, όπως «της αντρυγιάς ο αιθέρας» αντί «οι πιο αντρειωμένοι» ή «ζώνεται την αντρεία» αντί «φορεί τα όπλα του» και το δυσνόητο «τους σηκώνουν τα φρένα» αντί «τους παίρνουν τα μυαλά», αλλά και τα ηπιότερα «σταυρώνουν λόγια μεταξύ τους» αντί «συνομιλούν» ή «στήνει πόλεμο» αντί «αρχίζει πόλεμο».

45 Η μετάφραση των Καζαντζάκη - Κακριδή είναι η ίδια εξαιρετικά δυσμετάφραστο κείμενο. Αν θέλαμε, πάντως, να εντοπίσουμε αναλογίες με μεταφραστικά εγχειρήματα άλλων γλωσσών, θα μπορούσαμε να αναζητήσουμε ορισμένες στον Έζρα Πάουντ. Σκέφτομαι το πώς ο Πάουντ τολμώντας την εμφιατική ποικιλία μορφών και τρόπων αναμολχεύει εμφιατικά την αγγλική του γλώσσα ζητώντας, με την ένταση ή και την έπαρση του μοντερνισμού του, τη δυνατότητα να θυμωθεί σαν οικείο νεκρό του όχι μόνο την αγγλοσαξονική ή τη δυτική, αλλά την παγκόσμια λογοτεχνική παράδοση.

46 Στο παράρτημα παραθέτω το απόσπασμα από Ιλιάδος Ζ, στο οποίο ήδη αναφέρθηκα, στις μεταφράσεις των Πολυλά, Πάλλη και Καζαντζάκη - Κακριδή. Μπορούμε να προσέξουμε το πολύ χαρακτηριστικό πέρασμα από το «φοβούμαι/των ανδρών το πρόσωπο και των σεμνών μητέρων» στο «όμως ντροπή απ' τις Τρώισσες, ντροπή 'ναι ομπρός στους Τρώες» και στο «μπροστά στους Τρώες περίσσια ντρέπουμε και στις μακρομαντούσες/ Τρωαδίτισσες», αλλά και από την «ψυχή» στην οποία επιμένουν Πολυλάς και Πάλλης στην πολύ χαρακτηριστική επιλογή του «στον και στα φρένα μου» των Καζαντζάκη - Κακριδή. Μα προσέχει κανείς και τους κοινούς τόπους: πανταχού παρουσία της «καρδιάς» (όπως και του «heart») στη θέση του ομηρικού «θυμού».

47 Ας θυμίσουμε, από την αγγλική παράδοση, τις μεταφράσεις των Richmond Lattimore - Robert Fitzgerald και Robert Fagles. Στα νέα ελληνικά δραστική αλλαγή του τοπίου φέρνει ασφαλώς η μετάφραση του Δ. Ν. Μαρωνίτη. Το παρόν άρθρο περιορίζεται σχετικά στα σύντομα επιλογικά σχόλια μιας και σκοπός του ήταν να αναφερθεί αναλυτικότερα μόνον ενδεικτικά σε περιπτώσεις παλαιότερων μεταφράσεων.

RÉSUMÉ

GEORGES VARSOS: Écriture de traduction et mémoire: le cas des textes homériques.

Ce travail porte sur l'intérêt que la notion de mémoire présente pour l'analyse comparative de l'écriture traductrice, notamment dans le cas de la traduction des textes anciens. Sont discutées, dans un premier temps, certaines questions d'ordre théorique que pose Walter Benjamin aussi bien dans ses propres travaux que par l'intermédiaire d'une de ses références philosophiques les plus paradoxales, à savoir Henri Bergson. Nous tâchons ainsi de mettre en relief le rôle assumé par des procédés de mémoire dans la manière dont la traduction littéraire reconstruit l'idée même du passé et de sa survivance et entame des relations historiques qui dépassent les cadres des taxinomies et catégories afférentes données. Par ailleurs, l'approche proposée remet en question les polarités de la fidélité et de la liberté ou de la domestication et de la distanciation traductrices, en soulignant l'importance cruciale de l'incertitude et de l'instabilité sémantique et stylistique de l'écriture de la traduction. Dans sa deuxième partie, le travail discute la pertinence d'une telle approche pour l'étude du cas des traductions de la poésie homérique en différentes langues européennes modernes. On insiste, en particulier, sur le débat entre Matthew Arnold and Francis Newman pour ce qui est des traductions anglophones du XIXe siècle et sur celui de la traduction néohellénique de Kazantzakis - Kakridis. Cette dernière mettrait en évidence la spécificité du cas grec marqué par le double fait de la distance historique et de la parenté linguistique entre le passé de l'original et le présent de la traduction.

